

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ IV

НЕКРОЛОГИ

ІВАН ФИЛЕВИЧ

Некрологічна замітка

7 січня ст[арого] ст[илію] сього року вмер досить звісний історик і публіцист, бувший професор Варшавського університету Іван Порфирієвич Филевич. Походженням був холмщак, син уніатського священика з Холмщини*, що і після славного “воссоединения”, до самої смерті своєї зістався уніатом. Але Іван Филевич, вихований в атмосфері “воссоединения и обрушения” в місцевій Більській гімназії*, поплив уже за новою обрусительною течією, виробившись на завзятого ратоборця “за русское дело” в тім специфічній і несимпатичній значінній офіційного російського націоналізму, яке воно дістало в сім нещасливім краю. Університетська наука під проводом петербурзьких професорів слов’янофілів довершила сей напрям його*. Скінчивши 1879 р. університет, Ів[ан] Филевич обертався в кругах петербурзького “Славянського благодетельного общества”, займаючись головно “польським питанням” на польсько-українським пограниччі. В сій сфері вибрав він і тему своєї магістерської дисертації: “Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие” (1890)*.

Ся перша наукова робота зісталася взагалі найбільш визначним з наукового становища його ділом*. Була се перша проба наукового, джерелового оброблення сеї доби, котрій деяка полонофобська закрутка не відбирала серйозного наукового значіння. На підставі її того ж року він дістав катедру в Варшавськім університеті, по звіснім спеціалісті в історичній географії старої Русі Н.Барсові*. Друга, більша книга його “История древней Руси, т. I, территория и население”, видана 1906 р. як докторська дисертація*, була вже роботою далеко легшого калібру, бо загальні, теоретичні міркування на тему руської автохтонності переважали над фактичною стороною, і тому ся книжка викликала досить різкі критики (між іншим покійного Н.Молчановського в “Киевской старине”)*.

Поза тим покійний дав ще кілька наукових заміток*, а решта — була публіцистика в тім всеросійськім націоналістичнім тоні, який і зробив йому спеціальну репутацію. Таку публіцистичну, полонофобську закрутку мала його книжка “Польша и польский вопрос” (1894)*, котру він назвав резюме з приготовлених ним “Очерков” русько-польських відносин (див. мою коротку оцінку її в VII т. “Записок”), але тих “Очерков” не опублікував. Зате пізніше з подібного, українофобського і полонофобського, становища описував історію галицького відродження (“Очерки из истории Карпатской Руси”, “Из истории Карпатской Руси”, “Карпатская Русь накануне XX века”, 1902–1907)*. Ще різкіше вів сю лінію в газетних статтях, ставши постійним співробітником “Нового времени” по українському і

польському питанню*. Ся діяльність здобула йому признання в російських слов'янофільських і націоналістичних кругах і менше симпатичну репутацію в кругах поступових. Через призму сеї публіцистичної діяльності його оцінювано за життя, оцінено і по смерті. Ось як пише про нього в своїй поминці на сторінках “Журнала Мин[истерства] нар[одного] просв[ещения]” його товариш проф. К.Грот*:

“Безвременная кончина этого видного ученого и общественного деятеля поразила и печалила не одних его друзей и почитателей: она должна была болезненно отозваться в душе всякого, кому дороги наши русские национальные интересы, наши исторические заветы, русская наука и успехи нашего исторического просвещения. В лице покойного понесли чувствительную потерю не только русское общество и то общерусское дело, которому в последний период своей жизни самоотверженно служил И.П.Филевич, отстаивая жизненные интересы русской народности на западных окраинах наших и особенно в Холмском крае, но и наука русской и в частности западно-русской истории, которую И.П.Филевич обогатил рядом ценных исследований и в которой он являлся одним из, к сожалению, немногих у нас специалистов и знатоков.

Немалою популярністю пользовалось ім'я І.П.Филевича і в остатньому славянському мирі, особливо у австрійських і венгерських славян, де його високо ценили не тільки як ученого досліджувача прошлих судеб Прикарпатських земель і їх населення, но і як стойкого і горячого діяля і друга подъяремного і угнетаемого славянства. В этом отношении его участие в славянских съездах в Белграде, в Софии и особенно в Праге, где ему принадлежит заслуга слияния в одну группу представителей всех частей русского племени [?!], приобретает немалое значение: оно упрочило за ним репутацию выдающегося и заслуженного поборника славянской взаимности.

Но общеславянским вопросам и участию в их обсуждении И.П.Филевич посвящал лишь свои досуги. Главное значение жизни и трудов определяется его верным и беззаветным служением благу и интересам его собственной родины, многострадальной Холмской Руси и теми положительными для нея результатами, которые были достигнуты после долгой борьбы при его горячем и истинно-компетентном участии...” (Ж[урнал] М[инистерства] н[ародного] п[росвещения], 1913, V, с. 26–27).

Нам також сердечно жаль покійника — хоч і з іншого, розуміється, становища. Нам жаль, що наш чоловік, син сього дійсно “многострадального” краю, був зведений на бездорожжя примарами російського слов'янофільства і всеросійського об'єдинительства* і своє життя і здібності, котрими міг послужити дійсному подвиженню своєї ближчої вітчизни, положив на скріплення обрусительної політики, яка добила сю нещасливу краї-

ну. Нам прикро, що при своїх безсумнівних здібностях історика він покинув роботу об'єктивного дослідника на сумнівній вартості політиканство публіциста.

Те, що все-таки зроблене було ним на науковім полі для розслідування деяких темних сторін в минувшині України й її народу, дає йому право на вдячну згадку і признання — навіть серед нас, людей, против котрих зверталоя вістря його публіцистики. Тим більше приходиться пожалувати над нещасливими обставинами нинішнього українського життя, що сього, без сумніву, здібного і по-своєму, може й, щиро відданого інтересам свого краю чоловіка зробили нашим ворогом, замість учинити союзником в спільній боротьбі за старе “галицько-владимирское наследие”!..

творчість. — С. 48–58; Катренко А.М., Денисенко С.Д. М.В.Лисенко і національно-визвольний рух в Україні у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. // УІЖ. — К., 1992. — № 7–8. — с. 48–59; Палієнко М. Київська Стара Громада у суспільному та науковому житті України (Друга половина ХІХ — початок ХХ ст.) // Київська старовина. — К., 1998. — № 2. — С. 49–84; Старицька-Черняхівська Л. Спогади про М.В.Лисенка // Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2-х т. — К., 2003. — Т. 1. — С. 231–245; Пчілка Олена. Микола Лисенко: Життя і праця (Спогади і думки) // Там само. — С. 64–140.

...непохитним в своїх переконаннях громадянином-Українцем він зівстався від молодості... — одним із перших публічних виступів М.Лисенка на захист українського руху став його відкритий лист до редакції щоденної петербурзької газети “Голос” (1875, № 20) з протестом проти анонімної статті під назвою “Современное украинофильство” (по поводу собрания малороссийских песен, изд. г. Антоновичем и Драгомановым)”, опублікованої в журналі “Русский вестник” (1875. — Т. 115. — № 2. — С. 818–848).

С.П.

Іван Филевич. Некрологічна замітка

Публікується за виданням: Грушевський М. Іван Филевич. Некрологічна замітка // ЗНТШ. — Львів, 1913. — Т. СХІХ. — Кн. II. — С. 159–161.

Филевич Іван Порфирович (народився 20.08 (01.09).1856 р. у Люблінській губ. — помер 07(20).01.1913 р. у Санкт-Петербурзі) — російський історик, публіцист. У 1890–1897 рр. — екстраординарний, у 1897–1908 рр. — ординарний професор кафедри російської історії Варшавського університету. У 1908–1913 рр. — співробітник газети “Новое время”. Досліджував питання територіального устрою і населення Київської Русі, русько-литовсько-польські взаємини ХІV ст. У публіцистиці розглядав проблему відношення Холмщини і Галичини до Росії, “польське питання”, становище слов’янських народів у Центрально-Східній Європі ХІХ — початку ХХ ст.

Бібліографія праць І.Филевича: Грот К. І.П.Филевич (Некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб, 1913. — № 5. — С. 26–46; Императорское Московское археологическое общество в первое пятидесятилетие его существования. — М., 1915. — Т. 2. — С. — С. 380–381; дополнение. — С. 229–230.

Література: Аноним. І.П.Филевич // Исторический вестник. — СПб, 1913. — № 2. — С. 731–732; Грот К. І.П.Филевич (Некролог) // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб, 1913. — № 5. — Отд. IV. — С. 26–46; Грот К., Вергун Д. [І.П.Филевич]. — Новое время. — СПб, 1913. — № 13288; Есипов В.В. Проф. І.П.Филевич // Материалы к истории Императорского Варшавского университета // Варшавские университетские известия. — Варшава, 1914. — № 2. — С. 56–58; Хайретдинов Х.Х. Филевич Иван Порфирьевич // Славяноведение в дореволюционной России. Библиографический словарь. — М., 1979. — С. 340–341.

с. 584 Походженням був холмщак, син уніатського священника з Холмщини... — в одному із некрологів зазначено, що його батька із Галичини скерували до Холмщини “для розполячення холмського населення і зближення його із російською церквою” (Аноним. І.П.Филевич. — С. 731).

...в місцевій Більській гімназії... — І.Филевич навчався у Більській класичній гімназії з 1866 по 1875 р. (Грот К. І.П.Филевич (Некролог). — С. 28; Хайретдинов Х.Х. Филевич Иван Порфирьевич. — С. 340).

Університетська наука під проводом петербурзьких професорів слов’янофілів довершила сей напрям його — під час навчання в Санкт-Петербурзькому

університеті (1875–1879) входив у середовище студентів і викладачів із слов'яно-фільськими переконаннями, лідерами якого були відомі історики К.Бестужев-Рюмін, В.Василевський, В.Каманський та О.Градовський. (*Грот К. И.П.Филевич (Некролог)*). — С. 29).

В сій сфері вибрав він і тему своєї магістерської дисертації: “Борьба Польши и Литвы-Руси за галицко-владимирское наследие” (1890) — йдеться про працю: *Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. Исторические очерки.* — СПб, 1890. Захист дисертації відбувся 21 травня 1890 р. (*Грот К. И.П.Филевич (Некролог)*). — С. 31). Див. рецензію: *Бестужев-Рюмин К.* Рец. на: *Филевич И.* Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. Исторические очерки. — СПб, 1890 // *Русский вестник.* — СПб, 1890. — № 5. — С. 277–280. Рецензійний огляд написаний майже без будь-яких зауважень, що, очевидно, пояснюється близькістю стосунків між автором і рецензентом. Рецензент підсумовує, що “у І.П.Филевичі любитель історії не може не вітати дяча досить даровитого, критика тонкого і обережного” (*Бестужев-Рюмин К.* Рец. на: *Филевич И.* Борьба Польши. — С. 280).

Ся перша наукова робота зісталася взагалі найбільш визначним з наукового становища його ділом — досить високо її оцінював і історик В.Василевський, наголошуючи: “Книга написана дуже добре, свідчить про безсумнівну талановитість автора” (*Грот К. И.П.Филевич (Некролог)*). — С. 32).

На підставі її того ж року він дістав катедру в Варшавському університеті, по звіснім спеціалісті в історичній географії старої Русі Н.Барсові — місце на кафедрі отримав завдяки рекомендаціям професорів Санкт-Петербурзького університету В.Василевського, К.Бестужева-Рюміна та І.Пом'ялковського (*Грот К. И.П.Филевич (Некролог)*). — С. 32).

Барсов Микола Павлович (1839–1889) — відомий російський історик, фахівець із історичної географії Русі IX–XIV ст. У 1872–1889 рр. — викладач Варшавського університету. Автор праць “Матеріали для історико-географічного словника давньої Русі” (1865), “Нариси російської історичної географії. Географія початкового літопису” (1873) та ін. І.Филевич залишався екстраординарним до 1897 р., ординарним професором до 1908 р. (*Хайретдинов Х.Х.* Филевич Иван Порфирьевич. — С. 340).

Друга, більша книга його “История древней Руси, т. I, территория и население”, видана 1906 р. як докторська дисертація... — йдеться про книгу: *История древней Руси. Т. I: Территория и население.* — Варшава, 1896. У М.Грушевського дата публікації книги подана помилково. Захист дисертації відбувся у Казанському університеті в травні 1897 р. (*Грот К. И.П.Филевич (Некролог)*). — С. 41).

...книжка викликала досить різкі критики (між іншим покійного Н.Молчановського в “Киевской старине”) — йдеться про рецензію: *Н.М.[Молчановський Н.]* Рец. на: *Филевич И.П.* История древней Руси. Т. I: Территория и население. — Варшава, 1896 // *Киевская старина.* — К., 1896. — Т. LIV. — № 9. — С. 79–83. Див. також рецензію історика В.Данилевича: *Данилевич В.Е.* Рец. на: *Филевич И.П.* История древней Руси. Т. I: Территория и население. — Варшава, 1896 // Там само. — С. 69–79; *Иловайский Д.И.* Два профессора русской истории о происхождении Руси // *Русский архив.* — СПб, 1896. — № 10. — С. 275–282. Історики критикували І.Филевича за методикку дослідження, яка полягала у співставленні географічних, топографічних назв східнослов'янського походження на великій території Центрально-Східної Європи. Добре відгукнувся про книгу його колега проф. К.Грот: *Грот К. И.П.Филевич (Некролог)*. — С. 41–42. Сам І.Филевич відповів критикам

у статті: По поводу отзывов Д.И.Иловайского (Русский архив, 1896, 10), В.Е.Данилевича и Н.М. (Киевская старина, 1896, IX), Русской мысли (1896, VII) и Нового слова (1896, X) // Варшавские университетские известия. — Варшава, 1896. — № 9. — С. 1–28.

Поza тим покійний дав ще кілька наукових заміток... — серед них див., наприклад: IX археологический съезд в г. Вильно 1–14 августа 1893 г. // Журнал Министерства народного просвещения. — СПб, 1896. — № 1. — Отд. IV. — С. 1–38; Очерк Карпатской территории и населения // Там само. — 1895. — № 4. — Отд. II. — С. 361–385; № 5. — С. 156–218; Угорская Русь и связанные с ней вопросы и задачи русской исторической науки // Варшавские университетские известия. — Варшава, 1894. — № 5. — С. 1–32.

...полонофобську закраску мала його книжка “Польша и польский вопрос” (1894)... — йдеться про працю: Польша и польский вопрос. — М., 1894. І.Филевич негативно ставився до польського питання в Російській імперії. Така позиція виходила з його слов’янофільських поглядів, хоча К.Грот не вважав його противником поляків. “По своїм вже цілком сформованим і твердим поглядам, — писав К.Грот, — він не міг бути і не був полонофобом, а навпаки, відзначався широтою своїх поглядів... стояв у польському питанні на широкій слов’янській точці зору” (Грот К. И.П.Филевич (Некролог). — С. 37). Його учитель В.Василевський у рекомендації декану історико-філологічного факультету Варшавського університету проф. О.Будиловичу подібним чином характеризував свого учня: “Филевич не який-небудь вузький і обмежений шовініст або русопет, а людина мисляча і освічена [...] і стоїть на тій точці, на якій тільки і можливе примирення або зближення росіян з поляками, тобто на точці зору слов’янських інтересів” (Там само). В рецензійній замітці на згадану вище книгу М.Грушевський писав, що у І.Филевича “погляд на Польщу як на зрадника слов’янської ідеї, слугу західної Європи в її натиску на... народне слов’янське життя” (Грушевський М. Рец. на: Филевич И. Польша и польский вопрос. — М., 1894 // ЗНТШ. — Львів, 1895. — Т. VII. — Бібліографія. — С. 21).

...описував історію галицького відродження (“Очерки из истории Карпатской Руси”, “Из истории Карпатской Руси”, “Карпатская Русь накануне XX века”, 1902–1907) — йдеться про праці: Из истории Карпатской Руси. Очерки галицко-русской жизни с 1772 г. // Варшавские университетские известия. — Варшава, 1902. — № 4. — С. 1–47; № 7. — С. 1–32; № 9. — С. 33–40; 1903. — № 1. — С. 41–64; № 2. — С. 65–80; К истории Карпатской Руси // Там само. — 1905. — № 9. — С. 129–136; 1906. — № 1. — С. 137–144.

с. 584–585 Ще різкіше вів сю лінію в газетних статтях, ставши постійним співробітником “Нового времени” по українському і польському питанню — окрім публіцистичної діяльності І.Филевич під кінець свого життя вів активну громадсько-політичну роботу. В 1906 р. його висували від російського населення Варшави, за квотою партії октябристів, у першу Державну Думу Росії (Аноним. И.П.Филевич. — С. 732).

с. 585 ...його товариш проф. К.Грот... — Грот Костянтин Якович (1853–1934) — дослідник ранньої історії хорватів, сербів, угорців, чехів. У 1883–1899 — професор кафедри слов’янських літератур, історії і старожитностей Варшавського університету. Син відомого російського мовознавця і літературознавця академіка Я.Грота. Автор праць: “Моравія і мадари з половини IX по початок X ст.” (1881), “Из истории Угрии и славянства в XII в.” (1889) та ін.

...був зведений на бездорожжя примарами російського слов’янофільства і всеросійського об’єднання... — із середини 1870-х рр. у своїй публіцистиці І.Филевич відстоював тезу про звільнення Холмщини з-під польського впливу, ви-

ступав за приєднання цієї території безпосередньо до складу Російської імперії, що зрештою і було зроблено в 1913 р. Він був консультантом та укладачем різних записок, історичних довідок для законодавчих пропозицій з “холмського питання” (*Грот К. І. П. Филевич (Некролог)*. — С. 44). Про погляди І. Филевича на проблему Холмщини див.: *К Холмскому вопросу // Русское Забужье (Холмщина и Подляшье)*. Сборник статей Е. М. Крыжановского. — СПб, 1911. — С. V—XLVI. Окрім цього питання, І. Филевич обстоював російський характер Галичини, підтримуючи в ній москвофільський рух. Він заперечував право українців на національне самовизначення, самостійний статус української мови тощо. Зрозуміло, що представники офіційної історіографії розглядали його заслуги з іншої точки зору. Зокрема, в одному некролозі зазначено: “Ворог всіляких політичних утисків, він, звичайно, не противився розвитку малоросійської літератури у вигляді обласної підлітератури” (*Аноним. І. П. Филевич*. — С. 732). З українського питання в Росії та Австро-Угорщині він написав кілька статей, див.: По поводу теории двух русских народностей // *Научно-литературный сборник. Периодическое издание “Галицко-русской матицы”*. — Львов, 1901. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 105—122; Кн. 3. — С. 185—197; Кн. 4. — С. 280—308; Вопрос о двух русских народностях и “Киевская старина” // *Варшавские университетские известия*. — Варшава, 1902. — № 5. — С. 1—45. К. Грот так характеризував громадську позицію свого колеги: «...він був непохитно стійким у своїх поглядах і переконаннях [...] в непохитному відстоюванні історичних і національних прав “русской народности” в межах Царства Польського (Холмщина) і всюди, де вони (межі — А. Ф.) поширювалися — то поляками, то чужоземною владою (в Австро-Угорщині)» (*Грот К. І. П. Филевич (Некролог)*. — С. 37).

І. Филевич стояв на позиції східнослов'янської спільноти, а українців (малоросів) вважав лише її частиною. Це твердження ґрунтувалося на поглядах О. Пипіна, але, на відміну від нього, своєю позицією щодо українського питання І. Филевич представляв радикальне крило російських істориків. О. Пипін сповідував ліберальні погляди і тому позитивно ставився до українського національного відродження. І. Филевич, завдяки лінгвістичним та історичним фактам, доводив “цілісність російського народу, відкидаючи теорії про існування його двох галузей як архаїчні та неактуальні” (*Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні. Кінець XIX — перша третина XX ст.* — К.; Черкаси, 2001. — С. 119). Дискусії, що виникли навколо поглядів таких істориків, як І. Филевич, свідчили про те, що “на цьому етапі (кінець XIX — початок XX ст. — А. Ф.) українській історичній думці доводилося обстоювати не стільки власні, відмінні від офіційної історіографії позиції, як сам факт свого існування” (Там само. — С. 120).

А. Ф.

Костянтин Михальчук

Публікується за виданням: *Грушевський М. Михальчук Костянтин // Україна*. — К., 1914. — Кн. II. — С. 5—6.

Михальчук Костянтин Петрович (народився 21.12.1840 р. (02.01.1841) у с. Зозулинці Махнівського пов. Київської губ. — помер 07(20).04.1914 р. у Києві, похований на Байковому кладовищі) — український мовознавець, громадський діяч, активний учасник українського національного відродження 1850-х рр. — початку XX ст.

Бібліографія праць К. Михальчука: Тимченко Є. Огляд наукових праць К. Михальчука // *Фільольогічний збірник пам'яті К. Михальчука*. Видає Українське наукове товариство в Києві — К., 1915. — С. 5—6; *Шерех Ю.* Кость Михальчук. — Вінніпег, 1952. — С. 5—7.

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916) . . . . .</i>	<i>V</i>	
Розділ І. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ ІІ. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедрі?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.А.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. ХХІІ “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)